

Routledge Methodist Studies Series

THE METHODIST CHURCH IN POLAND

ACTIVITY AND POLITICAL CONDITIONS, 1945–1989

Ryszard Michalak

The Methodist Church in Poland

This book explores the development and activity of the Methodist Church in Poland, focusing on the political conditions under which it functioned after 1945. In particular it considers the role of party and state power, and the nature and impact of religious policy towards the Church. The chapters touch on organizational issues, missionary activity, and key figures in the recent history of the Church. Drawing on more than 20 years of research on Polish Methodism and the increasing availability of archival material, this volume will be of interest to scholars of religion, politics and history.

Ryszard Michalak is a Professor in the Institute of Political Science at the University of Zielona Góra, Poland.

Routledge Methodist Studies Series

Series Editor: William Gibson, Director of the Oxford Centre for Methodism and Church History, Oxford Brookes University, UK

Methodism remains one of the largest denominations in the USA and is growing in South America, Africa and Asia (especially in Korea and China). This series spans Methodist history and theology, exploring its success as a movement historically and in its global expansion. Books in the series will look particularly at features within Methodism which attract wide interest, including: the unique position of the Wesleys; the prominent role of women and minorities in Methodism; the interaction between Methodism and politics; the 'Methodist conscience' and its motivation for temperance and pacifist movements; the wide range of Pentecostal, holiness and evangelical movements; and the interaction of Methodism with different cultures.

Editorial Board:

Ted A. Campbell, Professor of Church History, Perkins School of Theology, Southern Methodist University, USA

David N. Hempton, Dean, Harvard Divinity School, Harvard University, USA

Priscilla Pope-Levison, Associate Dean, Perkins School of Theology, Southern Methodist University, USA

Martin Wellings, Superintendent Minister of Oxford Methodist Circuit and Past President of the World Methodist Historical Society, UK

Karen B. Westerfield Tucker, Professor of Worship, Boston University, USA

Thomas Wride and Wesley's Methodist Connexion

Clive Murray Norris

The Practice of Mission in Global Methodism

Emerging Trends from Everywhere to Everywhere

Edited by David W. Scott and Darryl W. Stephens

The Methodist Church in Poland

Activity and Political Conditions, 1945–1989

Ryszard Michalak

For more information and a full list of titles in the series, please visit: <https://www.routledge.com/religion/series/AMETHOD>

The Methodist Church in Poland

Activity and Political Conditions,
1945–1989

Ryszard Michalak

First published 2021
by Routledge
2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4RN

and by Routledge
605 Third Avenue, New York, NY 10158

Routledge is an imprint of the Taylor & Francis Group, an informa business

© 2021 Ryszard Michalak

The right of Ryszard Michalak to be identified as author of this work has been asserted by him in accordance with sections 77 and 78 of the Copyright, Designs and Patents Act 1988.

All rights reserved. No part of this book may be reprinted or reproduced or utilised in any form or by any electronic, mechanical, or other means, now known or hereafter invented, including photocopying and recording, or in any information storage or retrieval system, without permission in writing from the publishers.

Trademark notice: Product or corporate names may be trademarks or registered trademarks, and are used only for identification and explanation without intent to infringe.

British Library Cataloguing-in-Publication Data

A catalogue record for this book is available from the British Library

Library of Congress Cataloging-in-Publication Data

A catalog record has been requested for this book

ISBN: 9781032014265 (hbk)

ISBN: 9781032034652 (pbk)

ISBN: 9781003187417 (ebk)

DOI: 10.4324/9781003187417

Typeset in Times New Roman
by Deanta Global Publishing Services, Chennai, India

*In memory of the Methodist Rev. Antoni Liszkiewicz
and his granddaughter Olga Kwiatkowska-Kuszyk*

Taylor & Francis

Taylor & Francis Group

<http://taylorandfrancis.com>

Contents

Introduction	1
1 The theory of religious policy	5
2 The ideological basis of religious policy in communist-type regimes	18
3 The origin and essence of Methodism	30
4 Methodists in Poland until 1945	35
5 The organization and ownership of the Methodist Church, 1945–1989	40
6 The most important figures of the Methodist Church, 1945–1989	54
7 Agents of religious policy towards the Methodist Church	64
8 The legal status of the Methodist Church in 1945	72
9 The Methodist mission in Masuria	75
10 From the world to local politics: Operation “Moda”	84
11 “Conservatives” and “democrats”: Factional fights within Methodism	100

viii *Contents*

12	“The Masurian Case”: Second stage	118
13	From liquidation to rationing policy: Operation “Methodius” (<i>Metody</i>)	124
14	The religious policy of the Polish state towards religious minorities, 1945–1989	135
	<i>Conclusions</i>	141
	<i>Annex</i>	143
	<i>Index of names</i>	196
	<i>Geographic index</i>	200

Introduction

The aim of this book is to analyze the activity of the Methodist Church in Poland in the conditions of the antireligious – towards both the largest, Roman Catholic, church and minority communities – politics of the communist party and state apparatus. The problem is presented through the prism of religious politics in the Cold War context. Institutional subjects of consideration are centers of state power implementing religious policy towards Methodists, and the religious association known until 1952 as the Methodist Church in the Republic of Poland, and from 1952 to 1989 as the Methodist Church in the Polish People's Republic. The non-institutional subjects of study are personal decision-makers of religious policy and the people forming a methodological ecclesial community. The “religious policy of the state” is understood in this book as a set of conceptual, programmatic, operational and executive activities undertaken by complex entities of party and state power in relation to entities representing and creating religious life (religious associations and people).¹ Religious policy very often determines the functioning of religious communities – in a universal and timeless dimension. Therefore, it was necessary to develop an extensive theoretical description of this phenomenon in the chapter preceding the studies on Methodism itself. The topic also required consideration of the ideological basis of religious policy in communist-type regimes.

The main research problem of the book is to determine the scale of the impact of religious policy and its specific solutions on the situation of the Methodist Church. The key research questions can be formulated as follows:

- What was the nature of the religious policy of the Polish state towards the Methodist Church?
- Was it a clearly defined and consistently implemented policy throughout the entire period of the People's Republic of Poland?
- Which centers of power had the greatest influence on religious policy towards Methodists?
- Was the policy of the authorities towards the Methodist Church based on unique assumptions and plans in comparison with the policy towards other religious associations?

2 Introduction

- Was religious policy the main phenomenon determining the functioning of the Methodist Church?
- What other factors, apart from religious policy, influenced the functioning of the Methodist Church – its successes and crises?

The periodization of religious policy towards the Methodist Church proposed in the book assumes – on the basis of a hypothesis verified during the research – its complexity and the multiplicity of stages. The study takes into account the years 1945–1989, however, it has a primarily thematic, rather than a chronological, structure. Contextual discussion outlines methodological doctrine and selected issues from the history of the Methodist Church in Poland. Therefore, there are references here to the organizational issues of Polish Methodism (also before 1945) and to the directions and manifestations of the greatest missionary activity of Methodists. An attempt is also made to indicate the most important people in the recent history of this church, using representative examples judged according to qualitative criteria. Since Methodists performed the most important functions in the Polish Ecumenical Council (in the 1970s and 1980s), the final part of the book also refers to issues related to that organization.

Exploring the detailed areas of religious policy of the People's Republic of Poland, including the policy towards Methodists, is possible due to the increased availability of archival materials. Until recently, researchers based their conclusions on relations between state authorities and Methodists, mainly on the basis of documentation prepared in the Office for Religious Affairs (UdSW) and made available in the Central Archives of Modern Records in Warsaw (AAN), as well as documentation of Voivodeship Offices (UW) and Presidiums of Voivodeship National Councils (PWRN), available in regional state archives. Currently, the increasing availability of materials produced by the special services of the People's Republic of Poland and made available in the Archive of the Institute of National Remembrance (AIPN) provides an opportunity to deepen knowledge. Apart from the indicated archives, the book also draws on materials published in the journal *Pielgrzym Polski* (Polish Pilgrim) and memoirs. Studies on the history of Methodism in Poland after 1945 have been conducted by individual researchers, among whom the most important work was published by the Kraków scholar Professor Kazimierz Urban.² Also worth mentioning is the book of popular science by Janusz Borowiak.³ For contextual analysis, studies devoted to the religious policy towards other minority religious communities were important.⁴ Among them, the most significant work is a monumental monograph by Professor Stefan Dudra on state policy towards the Polish Autocephalous Orthodox Church.⁵ It is also worth mentioning the studies by professors Olgierd Kiec,⁶ Jarosław Kłaczkow⁷ and Grzegorz Jasiński⁸ on the Evangelical-Augsburg Church. The systematization of knowledge contained in these and other studies – contained in bibliography – was an important element in the processes of analysis and inference. This also applies to studies treating the theory of relations between religion and politics.⁹ The book is also a summary of my more than 20 years of research on Polish

Methodism, and more broadly on religious minorities. I was directly encouraged to prepare a monograph by the great interest and positive reactions sparked by my article on relations between the Polish communist authorities and the Methodist Church during the Stalinist period (1945–1956), which was published in 2018 in *Review of Nationalities*.¹⁰ The theses and formulations which I included in the article are significantly expanded and enriched in this book with findings concerning subsequent decades of the People’s Republic of Poland.

The book is addressed to political scientists (primarily researchers of religious policy), historians (mainly researchers of state–Church relations) and religiousologists (researchers of political determinants of religious phenomena). The book is also addressed to Methodist confessional environments in Poland, Great Britain and the United States, from which countries this Protestant denomination originated, and whose citizens formed Church leadership in Poland for many years. A special circumstance justifying the creation of this publication is the centenary of Methodism in Poland.

Zielona Góra, 15 August 2020

Notes

- 1 R. Michalak, *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945–1989*, Zielona Góra 2014; R. Zenderowski, R. Michalak, *Polityka wyznaniowa. Aspekty teoretyczne i egzemplifikacje*, Zielona Góra 2018; R. Michalak, “Polityka wyznaniowa. Zakres zjawiska”, *Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska, Sectio K: Politologia* 26(1) (2019), 23–35, DOI: 10.17951/k.2019.26.1.23–35.
- 2 K. Urban, *Luteranie i metodyści na Mazurach 1945–1957. Wybór materiałów*, Kraków 2000.
- 3 J. Borowiak, *Kościół Ewangelicko-Methodystyczny w Polsce*, Warsaw 1999.
- 4 K. Krzysztofek, *Położenie prawne i działalność nierzymskokatolickich Kościołów i związków wyznaniowych w Krakowie w latach 1945–1970*, Kraków 2018.
- 5 S. Dudra, *Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w obszarze polityki wyznaniowej i polityki narodowościowej Polski Ludowej i III Rzeczypospolitej*, Warsaw 2019.
- 6 O. Kiec, “Die Protestantischen Kirchen in Polen unter kommunistischer Herrschaft. Die Phase der Errichtung der kommunistischen Herrschaft 1945–1949”, in *Zwischen den Mulsteinen. Protestantische Kirchen in der Phase der Errichtung der kommunistischen Herrschaft im östlichen Europa*, Hg. P. Maser, J.H. Schjørring (eds), Erlangen 2002; O. Kiec, “Protestantische Kirchen in Polen in der Phase des Zusammenbruchs der kommunistischen Herrschaft (1980–1990)”, in *Wie die Träumenden? Protestantische Kirchen in der Phase des Zusammenbruchs der kommunistischen Herrschaft im östlichen Europa*, Hg. P. Maser, J.H. Schjørring (eds), Erlangen 2003; O. Kiec, *Historia protestantyzmu w Poznaniu od XVI do XXI wieku*, Poznań 2015.
- 7 J. Kłaczko, *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Polsce w latach 1945–1975*, Toruń 2010; J. Kłaczko, *The Evangelical Church of the Augsburg Confession in Poland in the Years 1945–1989*, Toruń 2014.
- 8 G. Jasiński, “Diecezja Mazurska Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w latach 1945–2017”, in *W 500-lecie Reformacji (1517–2017). Z dziejów Kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych. Tereny dawnych Prus Książęcych*, J. Kłaczko, G. Jasiński, P. Birecki (eds), Toruń 2017, 393–715.

4 Introduction

- 9 J. Fox, *An Introduction to Religion and Politics: Theory and Practice*, 2nd edn, London and New York 2018.
- 10 R. Michalak, “The Methodist Church in Poland in Reality of Liquidation Policy: Operation ‘Moda’ (1949–1955)”, *Przegląd Narodowościowy – Review of Nationalities* 8 (2018), 199–224, DOI: 10.2478/pn-2018–0013.

Bibliography

- Borowiak, J., *Kościół Ewangelicko-Methodystyczny w Polsce*, Warsaw 1999.
- Dudra, S., *Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w obszarze polityki wyznaniowej i polityki narodowościowej po II wojnie światowej*, Warsaw 2019.
- Fox, J., *An Introduction to Religion and Politics. Theory and Practice*, 2nd edn, London and New York 2018.
- Jasiński, G., “Diecezja Mazurska Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w latach 1945–2017”, in *W 500-lecie Reformacji (1517–2017). Z dziejów Kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych: Tereny dawnych Prus Książęcych*, J. Kłaczek, G. Jasiński, P. Birecki (eds), Toruń 2017.
- Kiec, O., “Die Protestantischen Kirchen in Polen unter kommunistischer Herrschaft. Die Phase der Errichtung der kommunistischen Herrschaft 1945–1949”, in *Zwischen den Mulsteinen. Protestantische Kirchen in der Phase der Errichtung der kommunistischen Herrschaft im östlichen Europa*, Hg. P. Maser, J.H. Schjørring (eds), Erlangen 2002.
- Kiec, O., “Protestantische Kirchen in Polen in der Phase des Zusammenbruchs der kommunistischen Herrschaft (1980–1990)”, in *Wie die Träumenden? Protestantische Kirchen in der Phase des Zusammenbruchs der kommunistischen Herrschaft im östlichen Europa*, Hg. P. Maser, J.H. Schjørring (eds), Erlangen 2003.
- Kiec, O., *Historia protestantyzmu w Poznaniu od XVI do XXI wieku*, Poznań 2015.
- Kłaczek, J., *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Polsce w latach 1945–1975*, Toruń 2010.
- Kłaczek, J., *The Evangelical Church of the Augsburg Confession in Poland in the Years 1945–1989*, Toruń 2014.
- Krzysztofek, K., *Położenie prawne i działalność nierzymskokatolickich kościołów i związków wyznaniowych w Krakowie w latach 1945–1970*, Kraków 2018.
- Michalak, R., *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945–1989*, Zielona Góra 2014.
- Michalak, R., “The Methodist Church in Poland in Reality of Liquidation Policy: Operation ‘Moda’ (1949–1955)”, *Przegląd Narodowościowy: Review of Nationalities* 8 (2018), 199–224, DOI: 10.2478/pn-2018–0013.
- Michalak, R., “Polityka wyznaniowa. Zakres zjawiska”, *Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska, Sectio K: Politologia* 26(1) (2019), 23–35, DOI: 10.17951/k.2019.26.1.23–35.
- Urban, K., *Luteranie i metodyści na Mazurach 1945–1957*, Kraków 2000.
- Zenderowski, R., Michalak, R., *Polityka wyznaniowa. Aspekty teoretyczne i egzemplifikacje*, Zielona Góra 2018.

Introduction

Borowiak, J. , Kościół Ewangelicko-Methodystyczny w Polsce, Warsaw 1999.

Dudra, S. , Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w obszarze polityki wyznaniowej i polityki narodowościowej po II wojnie światowej, Warsaw 2019.

Fox, J. , An Introduction to Religion and Politics. Theory and Practice, 2nd edn, London and New York 2018.

Jasiński, G. , "Diecezja Mazurska Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w latach 1945–2017", in W 500-lecie Reformacji (1517–2017). Z dziejów Kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych: Tereny dawnych Prus Książęcych, J. Kłaczkow , G. Jasiński , P. Birecki (eds), Toruń 2017.

Kiec, O. , "Die Protestantischen Kirchen in Polen unter kommunistischer Herrschaft. Die Phase der Errichtung der kommunistischen Herrschaft 1945–1949", in Zwischen den Mulsteinen. Protestantische Kirchen in der Phase der Errichtung der kommunistischen Herrschaft im östlichen Europa, Hg. P. Maser , J.H. Schjøerring (eds), Erlangen 2002.

Kiec, O. , "Protestantische Kirchen in Polen in der Phase des Zusammenbruchs der kommunistischen Herrschaft (1980–1990)", in Wie die Träumenden? Protestantische Kirchen in der Phase des Zusammenbruchs der kommunistischen Herrschaft im östlichen Europa, Hg. P. Maser , J.H. Schjøerring (eds), Erlangen 2003.

Kiec, O. , Historia protestantyzmu w Poznaniu od XVI do XXI wieku, Poznań 2015.

Kłaczkow, J. , Kościół Ewangelicko-Augsburski w Polsce w latach 1945–1975, Toruń 2010.

Kłaczkow, J. , The Evangelical Church of the Augsburg Confession in Poland in the Years 1945–1989, Toruń 2014.

Krzysztofek, K. , Położenie prawne i działalność nierzyskokatolickich kościołów i związków wyznaniowych w Krakowie w latach 1945–1970, Kraków 2018.

Michalak, R. , Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945–1989, Zielona Góra 2014.

Michalak, R. , "The Methodist Church in Poland in Reality of Liquidation Policy: Operation 'Moda' (1949–1955)", Przegląd Narodowościowy: Review of Nationalities 8 (2018), 199–224, DOI: 10.2478/pn-2018–0013.

Michalak, R. , "Polityka wyznaniowa. Zakres zjawiska", Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska, Sectio K: Politologia 26(1) (2019), 23–35, DOI: 10.17951/k.2019.26.1.23–35.

Urban, K. , Luteranie i metodyści na Mazurach 1945–1957, Kraków 2000.

Zenderowski, R. , Michalak, R. , Polityka wyznaniowa. Aspekty teoretyczne i egzemplifikacje, Zielona Góra 2018.

The theory of religious policy

Abdalla, M. , "Unickie Kościoły Bliskiego Wschodu: polityka Watykanu wobec chrześcijan nierzyskich", in Polityczne uwarunkowania religii: Religijne uwarunkowania polityki, S. Dudra , R. Michalak , Ł. Młyńczyk (eds), Zielona Góra 2017.

Banek, K. , "Politologia religii jako dziedzina badań religioznawczych", Przegląd Religioznawczy (3–4) (1999), vols 193–194, 77–82.

Burgoński, P. , Gierycz, M. (eds), Religia i polityka. Zarys problematyki, Warsaw 2014.

Dudra, S. , Lemko Identity and the Orthodox Church, preface by P. J. Best , New Haven, CT 2018.

Dudra, S. , Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w obszarze polityki wyznaniowej i polityki narodowościowej po II wojnie światowej, Warsaw, 2019.

Dudra, S. , Król-Mazur, R. , Maj, D. , Polityka wyznaniowa. Wschodnia i ekumeniczna perspektywa eklezjalna, Zielona Góra 2018.

Fagan, G. , Believing in Russia: Religious Policy after Communism, London and New York 2013.

Gerster, D. , Van Melis, V. , Willems, U. (eds), Religionspolitik heute. Problemfelder und Perspektiven in Deutschland, Freiburg 2018.

Gierycz, M. , "Polska debata o imigracji w perspektywie politologii religii", Chrześcijaństwo–Świat–Polityka 20 (2016), 73–84.

- Gieryńska, A. , Organizacja Współpracy Islamskiej Geneza, charakterystyka i działalność w regionie Bliskiego Wschodu, Warsaw 2017.
- Góra-Szopiński, D. , "Czym może, a czym nie powinna być politologia religii?", in *Polityka jako wyraz lub następstwo religijności*, R. Michalak (ed), Zielona Góra 2015.
- Górzna, S. , "Polityczny wymiar dialogu Kościoła katolickiego z judaizmem w wybranych dokumentach Kurii Rzymskiej", *Studia Oecumenica* 15 (2015), 291–312.
- Grott, B. (ed), *Religia i polityka*, Kraków 2000.
- Grott, B. , Grott, O. (eds), *Wiedza religioznawcza w badaniach politologicznych*, Warsaw 2015.
- Hamilton, M. B. , *The Sociology of Religion. Theoretical and Comparative Perspectives*, London and New York 2012.
- Husar-Poliszuk, W. , Secler, B. , Ślusarczyk, P. S. , *Polityka wyznaniowa. Konteksty innych polityk publicznych. Austria, Katalonia, Polska*, Zielona Góra 2018.
- Jevtić, M. , "Political Science and Religion", *Politics and Religion Journal* 1 (Belgrade 2007), 59–69.
- Jevtić, M. , *Religion and Power. Essays on Politology of Religion*, Belgrade 2008.
- Kowalczyk, K. , *Między antyklerykalizmem a konfesjonalizacją. Partie polityczne wobec Kościoła katolickiego w Polsce po 1989 roku*, Toruń 2016.
- Krukowski, J. , "Polityka wyznaniowa państw postkomunistycznych. Główne linie", *Roczniki Nauk Prawnych* 12(2) (2002), 5–19.
- Kulska, J. , "Religijne budowanie pokoju (religious peacebuilding): rola religii w rozwiązywaniu konfliktów", in *Religia w konfliktach etnicznych we współczesnym świecie. Tom 1: Zagadnienia teoretyczne. Europa i obszar poradziecki*, A. Szabaciuk , D. Wybranowski , R. Zenderowski (eds), Lublin 2016.
- Leszczyński, P. A. , "Administracja wyznaniowa wybranych państw współczesnych–zarys zagadnienia", in *Prawo wyznaniowe w systemie prawa polskiego*, A. Mezglewski (ed), Lublin 2004.
- Libiszowska-Żółtkowska, M. , "Polityka wyznaniowa", in *Nauki o polityce publicznej. Monografia dyscypliny*, J. Kwaśniewski (ed), Warsaw 2018.
- Maj, D. , *Konferencja Kościołów Europejskich wobec integracji europejskiej*, Lublin 2016.
- Marczewska-Rytko, M. , *Religia i polityka w globalizującym się świecie*, Lublin 2010.
- Marczewska-Rytko, M. (ed), *Czynnik religijny w polityce wewnątrzpaństwowej i międzynarodowej na przełomie drugiego i trzeciego tysiąclecia*, Lublin 2016.
- Marczewska-Rytko, M. , "Politologia religii jako subdyscyplina religioznawstwa i/lub nauk o polityce", in *Politologia religii*, M. Marczewska-Rytko , D. Maj (eds), Lublin 2018.
- Mazurkiewicz, P. , "What Should a Political Scientist Know about Religion?", *Chrześcijaństwo–Świat–Polityka* 23 (2019), 11–30.
- Mazurkiewicz, P. , Ptaszek, R. , Młyńczyk, Ł. , *Polityka wyznaniowa. Perspektywa Unii Europejskiej*, Zielona Góra 2018.
- Michalak, R. , "Powrót koncepcji Trzeciego Rzymu", *Doctrina–Międzynarodowy Przegląd Humanistyczny* 1 (2004), 91–105.
- Michalak, R. (ed), *Religijne determinanty polityki*, Zielona Góra 2014.
- Michalak, R. , "Political Science of Religion", in *The Dictionary of Political Knowledge*, J. Marszałek-Kawa , D. Plecka (eds), Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2019a.
- Michalak, R. , "Religious policy", in *The Dictionary of Political Knowledge*, J. Marszałek-Kawa , D. Plecka (eds), Toruń 2019b.
- Michalak, R. , "The Significance of the Religious Factor in the Internal and External Policies of Turkey", *Review of Nationalities* 9 (2019c), DOI: 10.2478/pn-2019–0013, 167–176.
- Mierzwa, J. , "‘Między starostą a plebanem’. Relacje między państwem a związkami wyznaniowymi na szczeblu administracji ogólnej I instancji w okresie Drugiej Rzeczypospolitej–zarys problematyki", in *Państwo–religia. Instytucje państwowe i obywatele wobec religii w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku*, J. Durka (ed), Kalisz 2014.
- Orzeszyna, K. , *Podstawy relacji między państwem a kościołami w konstytucjach państw członkowskich i traktatach Unii Europejskiej. Studium porównawcze*, Lublin 2007.
- Pietrzak, M. , *Prawo wyznaniowe*, Warsaw 1995.
- Pietrzak, M. , "Polityka wyznaniowa III Rzeczypospolitej w latach 1990–2001 (próba diagnozy)", *Prawo* 311(3270) (2010), 365–377.
- Pochyły, P. , "Polska polityka zagraniczna w reakcji na trzy kryzysy w Europie–analiza ‘mini’ exposé ministra Witolda Waszczykowskiego z 2016 r.", in *Pomiędzy mythos i logos społecznej*

zmiany, J. Golinowski and S. Sadowski (eds), Bydgoszcz 2017.

Potz, M. , Teokracje amerykańskie. Źródła i mechanizmy władzy usankcjonowanej religijnie, Łódź 2016.

Potz, M. , Political Science of Religion. Theorising the Political Role of Religion, Cham 2020.

Tunia, A. , “Polityka państwa w zakresie ustalenia jednolitej siatki pojęć stosowanych w przepisach prawa wyznaniowego”, in Polityka wyznaniowa a prawo III Rzeczypospolitej, M. Skwarzyński and P. Steczkowski (eds), Lublin 2016.

Weber, M. , The Sociology of Religion, E. Fischoff (trans.), T. Parsons (introd.), Boston 1963.

Woźniak-Bobińska, M. , Solarz, A. M. (eds), Wprowadzenie do polityki zagranicznej muzułmańskich państw Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej, Warsaw 2018.

Zenderowski, R. , Religia a tożsamość narodowa i nacjonalizm w Europie Środkowo-Wschodniej. Między etnicznością religii a sakralizacją etnosu (narodu), Wrocław 2011.

Zenderowski, R. , “Konflikt etniczny, konflikt religijny, konflikt etnoreligijny jako konflikty polityczne”, in Religia w konfliktach etnicznych we współczesnym świecie, vol. 1: Zagadnienia teoretyczne. Europa i obszar poradziecki, A. Szabaciuk , D. Wybranowski , R. Zenderowski (eds), Lublin 2016.

Zenderowski, R. , Michalak, R. , Polityka wyznaniowa. Aspekty teoretyczne i egzemplifikacje, Zielona Góra 2018.

The ideological basis of religious policy in communist-type regimes

Balzer, M. M. (ed), Religion and Politics in Russia, London and New York 2010.

Białecki, K. , “Podstawowe założenia polityki wyznaniowej władz PRL wobec mniejszościowych wspólnot religijnych”, in Władze Polski Ludowej a mniejszościowe związki wyznaniowe, T. J. Zieliński (ed), Warsaw and Katowice 2010.

Bierdiajew, M. , Filozofia wolności, Białystok 1995. (The first edition was published in Russia in 1911.)

Bocheński, J. M. , Lewica, religia, sowietologia, Warsaw 1996.

Bodea, R. O. , “Nikolai Berdyaev's Dialectics of Freedom: In Search for Spiritual Freedom”, Open Theology 5(1) (2019), DOI: 10.1515/oph-2019-0023, 299–308.

The Church and State under Communism: A Special Study of the Subcommittee to Investigate the Administration of the Internal Security Act and Other Internal Security Laws of the Committee on the Judiciary United States Senate, part 1: The U.S.S.R., Washington, DC 1964.

Drozdowicz, B. , “Karol Marks wobec poglądów filozoficznych Hegla i młodoheglistów. Idealistyczna teoria religii we wczesnych pracach Karola Marksa”, Słupskie Studia Filozoficzne 5 (2005), 17–36.

Dziurok, A. (ed), Relacje Kościół–państwo na Górnym Śląsku w latach 1945–1989. Konflikt ideologiczny, Katowice and Warsaw 2019.

Engels, F. , “O materializmie historycznym”, in O materializmie historycznym, K. Marks , F. Engels (eds), Warsaw 1949.

Engels, F. , “Ludwik Feuerbach i zmierzch klasycznej filozofii niemieckiej”, in O religii. Wybór, K. Marks , F. Engels , W. Lenin (eds), Warsaw 1984.

Engels, F. , “Dialektyka przyrody”, in O materializmie dialektycznym. Wybór K. Marks , F. Engels , W. Lenin (eds), Warsaw 1985.

Engels, F. , “Anty–Dühring”, in O sprawiedliwości społecznej. Wybór, K. Marks , F. Engels , W. Lenin (eds), Warsaw 1986.

Fiktus, P. , “Religia i Kościół a komunizm w myśli politycznej Mikołaja Bierdiajewa”, in Religia a prawo i państwo, M. Sadowski and P. Szymaniec (eds), vol. 5, Studia Erasmiiana Wratislaviensia, Wrocław 2011.

Green, J. , Engels: A Revolutionary Life, London 2008.

Grzybowski, K. , Ustrój Związku Socjalistycznych Sowieckich Republik. Doktryna i konstytucja, Kraków 1929.

Imos, R. , Wiara człowieka radzieckiego, Kraków 2007.

Kołakowski, L. , “Intelektualiści a ruch komunistyczny”, Nowe Drogi 9 (1956), 22–31.

- Kołakowski, L. , Główne nurty marksizmu, part III, Warsaw 1989.
- Kula, M. , Religiopodobny komunizm, Kraków 2003.
- Lenin, W. I. , “Do A. M. Gorkiego”, in O religii. Wybór, K. Marks , F. Engels , W. Lenin (eds), Warsaw 1984a.
- Lenin, W. I. , Dzieła wszystkie, vol. XVII, Warsaw 1984b.
- Luchte, J. , “Marx and the Sacred”, *The Journal of Church and State* 51(3) (2009), 413–437.
- Marek, Ł. , Bortlik-Dźwierzynska, M. , Za Marksem bez Boga. Laicyzacja życia społecznego w Polsce w latach 1945–1989, Katowice 2014.
- Marks, K. “Przyczynek do krytyki heglowskiej filozofii prawa”, in, O religii, K. Marks , F. Engels (eds), Warsaw 1962.
- Mazgaj, M. S. , *Church and State in Communist Poland. A History, 1944–1989*, Jefferson, NC and London 2010.
- McGuire, M. , *Religia w kontekście społecznym*, Kraków 2012.
- Michalak, R. , “The Ideological Basis of the Religious Policy in Soviet-Type Regimes”, in *Between Western and Eastern Europe. Political Studies: Past and the Present*, S. Dudra , P. Pochyły (eds), Burbank, IL 2015.
- Michel, P. , *Kościół katolicki a totalitaryzm*, Warsaw 1995. (The first edition was published in French in 1988.)
- Michel, P. , *Polityka i religia. Wielka przemiana*, Kraków 2000.
- Neusch, M. , *U źródeł współczesnego ateizmu. Sto lat dyskusji na temat Boga*, Paris 1980.
- Ochman, J. , “Korzenie bogotwórstwa czyli żydowskie korzenie rosyjskiego ‘bogostroicielstwa’”, in *Koncepcje integracyjne w myśli narodów słowiańskich*, Z. Stachowski (ed), Warsaw and Tyczyn 1999.
- Oseka, P. , *Rytuały stalinizmu. Oficjalne święta i uroczystości rocznicowe w Polsce 1944–1956*, Warsaw 2007.
- Pawelczyk-Dura, K. , “‘Gorzkie słowo prawdy’, czyli członkowie Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej naoczniymi świadkami narodzin państwa komunistycznego”, *Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne* 9 (2012), 241–251.
- Pietrzak, M. , *Prawo wyznaniowe*, Warsaw 1995.
- Pietrzak, M. , Wysoczański, W. , *Prawo kościołów i związków wyznaniowych nierzymskokatolickich w Polsce*, Warsaw 1997.
- Pipes, R. , *Rosja bolszewików*, Warsaw 2005.
- Piwovarczyk, J. , *Wobec nowego czasu*, Kraków 1985.
- Raźny, A. , “Początek nowej fazy mesjanizmu religijnego w Rosji XX wieku”, in *Religia chrześcijańska a idee polityczne*, B. Grott (ed), Kraków 1998.
- Szacki, J. , *Historia myśli socjologicznej*. Wydanie nowe, Warsaw 2002.
- Szymański, J. , “Procedury ideologiczne wobec religii w ZSRR”, in *Polityka a religia*, P. Jaroszyński et al. (eds), Lublin 2007.
- Tomasiewicz, J. , “Osmoza komunizmu i nacjonalizmu w Rosji: geneza hybrydy”, *Historia i Polityka* 4 (11) (2010), 135–155.
- Walicki, A. , *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warsaw 1996.
- Żaryn, J. , *Kościół a władza w Polsce (1945–1950)*, Warsaw 1997.

The origin and essence of Methodism

- Bebbington, D. W. , *Evangelicalism in Modern Britain: A History from the 1730s to the 1980s*, London 1989.
- Borowiak, J. , *Kościół Ewangelicko-Methodystyczny w Polsce*, Warsaw 1999.
- Forlines, F. L. , Pinson, J. M. , *Classical Arminianism: A Theology of Salvation*, Nashville 2011.
- Gibson, W. , *The Church of England 1688–1832: Unity and Accord*, London and New York 2001.
- Karski, K. , *Symbolika. Zarys wiedzy o Kościołach i wspólnotach chrześcijańskich*, Warsaw 1994.

- Kent, J. , *Wesley and the Wesleyans*, Cambridge 2002.
- Kleszczyński, A. , “Kościół Ewangelicko-Methodystyczny”, *Wiedza i Życie* 3 (1997), 45–48.
- Komraus, A. M. , “Metodyści”, *Jednota* (8–9) (1991), vol. 35, 7–9.
- Matthias, M. , “Collegium pietatis und ecclesiola”, *Pietismus und Neuzeit* 19 (Göttingen 1993), 46–59.
- Noll, M. A. , *The Rise of Evangelicalism. The Age of Edwards, Whitefield and the Wesleys*, Downers Grove 2003.
- Pawłowski, S. , “Pietyzm XVII wieku jako forma nowej ewangelizacji”, *Roczniki Teologiczne* 65(7) (2018), 119–127, DOI: 10.18290/rt.2018.65.7–9.
- Pinson, J. M. , “The Nature of Atonement in the Theology of Jacobus Arminius”, *Journal of the Evangelical Theological Society* 53/54 (December 2010), 773–785.
- Pomarański, M. , *Współczesny amerykański fundamentalizm protestancki*, Lublin 2013.
- Pritchard, J. , *Methodists and their Missionary Societies, 1760–1900*, London and New York 2016a.
- Pritchard, J. , *Methodists and their Missionary Societies, 1900–1996*, London and New York 2016b.
- Puślecki, E. , “Homo unius libri–Człowiek jednej księgi”, *Methodos. Przegląd Teologiczno-Społeczny Wyższego Seminarium Teologicznego im. Jana Łaskiego w Warszawie* 2 (2003), 97–109.
- Spoeri, T. , *Teologia metodyzmu*, Warsaw 1987.
- Turner, J. M. , *John Wesley: The Evangelical Revival and the Rise of Methodism in England*, Epworth 2003.
- Wallmann, J. , *Der Pietismus. Ein Handbuch*, Stuttgart 2005.
- Zieliński, T. J. , “Geneza i istota Aliansu Ewangelicznego”, *Myśl Ewangeliczna* 5–6 (1990), 28–29.
- Zuber, D. , “Eklezjologia ks. Jana Wesleya”, *Studia Oecumenica* 11 (2011), 275–286.

Methodists in Poland until 1945

- Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN Central Archives of Modern Records in Warsaw). AAN, UdSW, sign. III 4a/35/53, c. 1–4.
- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN Archive of the Institute of National Remembrance). AIPN, sign. BU 01283/1610/J, c. 476, 590.
- Borowiak, J. , *Kościół Ewangelicko-Methodystyczny w Polsce*, Warsaw 1999.
- Chambers, E. , *Z dziejów ruchu metodystycznego w Polsce*, Warsaw 1948.
- Chilcote, P. W. , Schuler, U. , “Methodist Women Pioneers in Belgium, Czechoslovakia and Poland”, in *Women Pioneers in Continental European Methodism 1869–1939*, P. W. Chilcote , U. Schuler (eds), London and New York 2019.
- Gastpary, W. , *Protestantyzm w Polsce w dobie dwóch wojen światowych, część I: 1914–1939*, Warsaw 1978.
- Grelewski, S. , *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Lublin 1937.
- Jóźwiak, E. , “Osobno czy razem? Dążenia ekumeniczne wewnątrz polskiego ewangelicyzmu–perspektywa reformowana (do 1945 roku)”, *Rocznik Teologiczny* 56 (2014), 183–203.
- Leszczyński, P. A. , *Centralna administracja wyznaniowa II RP. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*, Warsaw 2006.
- Pope-Levison, P. , “Pioneers in American Women's Theological Education: Methodist Deaconess Training Schools”, *Methodist Review* 10 (2018), 73–91.
- Puślecki, E. , *Powracająca fala. Działalność Południowego Episkopalnego Kościoła Metodystycznego w Polsce w latach 1920–1924. Studium historyczno-teologiczne*, Warsaw 2001.
- Puślecki, E. , “Early Understanding of the Methodist Church in Poland by the Mission of the Methodist Episcopal Church, South”, in *Working Group Papers at The Oxford Institute of Methodist Theological Studies*, 2007, <https://oxford-institute.org/2007-twelfth-institute/working-groups/>

Puślecki, E. , "Kościół Ewangelicko-Methodystyczny", in *W drodze za Chrystusem. Kościoły chrześcijańskie w Polsce mówią o sobie*, H. Tranda , M. Patalon (eds), Kraków 2009.

Schuler, U. , "Methodism in Northern and Continental Europe", in *T&T Clark Companion to Methodism*, Ch. Yrigoyen Jr. (ed), London and New York 2014.

Szczudłowski, P. , "Powojenne dzieje wspólnoty metodystycznej w Gdańsku", in *Nierzyskokatolickie Kościoły i grupy wyznaniowe w Gdańsku*, W. Pałubicki , H. Cyrzan (eds), Gdańsk and Koszalin 1998.

Sziling, J. , *Kościoły chrześcijańskie w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, Toruń 1988.

Tomaszewski, H. R. , *Wyznania typu ewangeliczno-baptystycznego wchodzące w skład Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w latach 1945–1956*, Warsaw 1991.

Warfield, G. , Warfield, H. , *Call us to Witness: A Polish Chronicle*, Chicago 1945.

Wolnica, K. , "Kościół Ewangelicko-Methodystyczny w RP w latach 1989–2006", in *Nierzyskokatolickie Kościoły chrześcijańskie we współczesnej Polsce*, Z. J. Winnicki , T. Dębowski (eds), Toruń 2007.

The organization and ownership of the Methodist Church, 1945–1989

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN Central Archives of Modern Records in Warsaw). AAN, MAP, sign. 1062, c. 9; AAN, UdSW, sign. III 2a/34/54, c. 105, 108, III 4a/11/153, c. 24, 19/202, 131/11, c. nnb., 131/15, c. 40, 131/300, c. 2–7, 111–115.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN Archive of the Institute of National Remembrance). AIPN, sign. Bi 01/77, c. 32–34, BU 01283/1609/J, c. 167–168, Kr 034/34, c. 38, Rz 055/59 vol. 3, c. 68.

Archiwum Państwowe w Olsztynie (APO State Archive in Olsztyn). APO, UW, sign. 391/303, c. 201.

Baryła, T. (ed), *Okręg Mazurski w raportach Jakuba Prawina. Wybór dokumentów. 1945 rok*, Olsztyn 1996.

Bielawny, K. , "Kościół metodystyczny na Mazurach po II wojnie światowej", in *Polski protestantyzm w czasach nazizmu i komunizmu*, J. Kłaczek (ed), Toruń 2009.

Borowiak, J. , *Kościół Ewangelicko-Methodystyczny w Polsce*, Warsaw 1999.

Chabasińska, A. , "Zarys historii parafii ewangelicko-metodystycznej w Międzyrzeczu od roku 1945", *Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny* 16 (2009), 245–253.

Jasiński, G. , "U źródeł gromadkarstwa: o grupie 'świętych' na Mazurach", *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (3) (1996), 369–377.

Jasiński, G. , *Kościół ewangelicki na Mazurach w XIX wieku (1817–1914)*, Olsztyn 2003.

Jasiński, G. , "Neopietyzm a postawy narodowe. Ruch gromadkarski na Mazurach w XIX i XX, Część II (1945–1956)", *Gdański Rocznik Ewangelicki* 9 (2015), 84–114.

Kamiński, Z. , "W 40. rocznicę zgonu", *Pielgrzym Polski* 762(4) (2003), 9–10.

Karczewski, Z. , "Kościoły i konfesje w Prusach Wschodnich. Doznania byłego pastora metodystów na Mazurach", *Pielgrzym Polski* 768 (2004), 12–19.

Kozłowski, J. , Langner, J. , Zagajewski, T. (eds), *Atlas wyznań w Polsce*, Kraków 1989.

Kruk, E. , "Superintendent Rządtki", *Kwartalnik Społeczno-Kulturalny Myśl Protestancka* 1 (2000), 70–74.

Małek, E. , *Gdzie jest moja ojczyzna? Wspomnienia*, Białystok and Ełk 2016.

Michalak, R. , "Kościoły protestanckie wobec kwestii repolonizacji ludności rodzimej Warmii i Mazur w latach 1945–1956", *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (3) (1999), 361–379.

Michalak, R. , "Kościół metodystyczny na Warmii i Mazurach w latach stalinizmu", *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (2) (2000a), 245–254.

Michalak, R. , "Polityka wyznaniowa władz partyjno-państwowych w powiecie żarskim w latach stalinizmu", *Studia Zachodnie* 5 (2000b), 97–123.

Michalak, R. , *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945–1989*, Zielona Góra 2014.

Puślecki, E. , *Działalność Kościoła Metodystycznego w PRL na Mazurach w latach 1945–1985*, Olsztyn 1985.

Sakson, A. , "Działalność kościołów i wyznań protestanckich na Mazurach", *Euhemer. Przegląd Religioznawczy* (1) (1987), 95–115.

Statut Kościoła Metodystycznego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Warsaw 1969.

Stephens, P. , "The Methodist Church of Eastern Europe", *Religion in Communist Lands* 5(1) (1977), 15–18, DOI: 10.1080/09637497708430798

Urban, K. , "Mniejszości religijne w Polsce 1945–1950. Wybrane elementy stanu posiadania", *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie* 424 (1994a), 33–50.

Urban, K. , *Mniejszości religijne w Polsce 1945–1991 (Zarys statystyczny)*, Kraków 1994b.

Urban, K. , "Z zagadnień polityki wyznaniowej władz PRL wobec 'kwestii mazurskiej' w początkach lat pięćdziesiątych", *Zapiski Historyczne* 1 (1995), 79–96.

Urban, K. , *Luteranie i metodyści na Mazurach 1945–1957. Wybór materiałów*, Kraków 2000.

Wysoczański, W. , *Prawo wewnętrzne nierzymskokatolickich Kościołów i wyznań w PRL*, Warsaw 1971.

The most important figures of the Methodist Church, 1945–1989

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN Central Archives of Modern Records in Warsaw).

AAN, UdSW, sign. III 2a/17/55, c. 4–7. AAN, UdSW, sign. 19/202. AAN, UdSW, sign. 131/14, c. 172.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN Archive of the Institute of National Remembrance). AIPN, sign. BU 01283/1608/J, c. 40–41, 46, 47. AIPN, sign. BU 01283/1609/J, c. 93–94, 187–188, 335–337, 347–348, 407, 508–512, 527, 573. AIPN, sign. BU 01283/1610/J, c. 348, 607. AIPN, sign. BU 01283/1614/J, c. 372–376. AIPN, sign. BU 01283/1615/J, c. 27–28, 33–35, 57–60, 65–69, 80–84, 134–135. AIPN, sign. By 069/242 t. 6, c. 397.

Archiwum Państwowe w Olsztynie (APO State Archive in Olsztyn). APO, UW, sign. 391/303.

Chambers, E. , *Z dziejów ruchu metodystycznego w Polsce*, Warsaw 1948.

Dudra, S. , *Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w obszarze polityki wyznaniowej i polityki narodowościowej po II wojnie światowej*, Warsaw 2019.

Dzięciołowska, B. , "Gdy zacząłem nabożeństwo" [interview with Rev. Antoni Liszkiewicz], in *Trybuna Opolska*, 14 May 1991, p. 9.

Kamiński, Z. , "Bibliografia prac Księdza Profesora Witolda Benedyktowicza za lata 1946–1990", *Rocznik Teologiczny ChAT* 40(1–2) (1998), 15–42.

Karczewski, Z. , "Kościoły i konfesje w Prusach Wschodnich. Doznania byłego pastora metodystów na Mazurach", *Pielgrzym Polski* 768 (2004), 12–19.

Kozłowski, J. , Langner, J. , Zagajewski, T. (eds), *Atlas wyznań w Polsce*, Kraków 1989.

Lubecki, M. , "O duchowe oblicze metodyzmu polskiego", *Pielgrzym Polski* (7–8) (1949), 7–8.

Lubecki, M. , "Rola liturgii w chrześcijaństwie", *Kalendarz Wolnej Myśli* (1960), 335–341.

Lubecki, M. , "Miesięcznik Sumienie Społeczne (1936–1939)", *Euhemer. Przegląd Religioznawczy* (2) (1968), 92–94.

Małek, E. , "Jestem starostą powiatowym w Niborku", *Kartki Mazurskie* 89(1) (2011), 1–2.

Małek, E. , *Gdzie jest moja ojczyzna? Wspomnienia*, Białystok and Ełk 2016.

Małek, K. , *Mazury polskie. Pamiętniki*, Olsztyn 2011.

Mangs, F. , *Droga do zbawienia*, Warsaw 1948.

Megill, E. L. , *Return to Africa: A Journal*, Bloomington, IN 2008.

Michalak, R. , *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945–1989*, Zielona Góra 2014.

Ostrowski, J. S. , "Marian T. Lubecki jako prekursor ekumenizmu w Polsce", *Studia i Dokumenty Ekumeniczne* 26(2) (1989), 26–45.

Puślecki, E. , "Szlachetny Mistrz", *Rocznik Teologiczny ChAT* 40(1–2) (1998), 7–14.

Reichelt, T. , "Historia mazurskiej parafii w Lipowie", *Pielgrzym Polski* 708(10) (1998), 13–15.

Reichelt, T. , "Historia mazurskiej parafii w Szmigwałdzie Dużym (obecnie Smykowo)", *Pielgrzym Polski* 714(4) (1999), 15–18.

Rowe, G. T. , *Istota metodyzmu*, Warsaw 1948.

Sychowicz, K. , *Władze komunistyczne wobec Kościołów i związków wyznaniowych w województwie białostockim w latach 1944–1975*, Białystok 2013.

Tomaszewski, H. R. , Kościół Chrystusowy w Polsce w latach 1921–1953, Warsaw 1992.
Urban, K. , Luteranie i metodyści na Mazurach 1945–1957. Wybór materiałów, Kraków 2000.

Agents of religious policy towards the Methodist Church

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN Archive of the Institute of National Remembrance). AIPN, sign. Po 05/22, c. 1–52.

Białecki, K. , “Najważniejsze założenia polityki wyznaniowej państwa i ich realizacja w latach 1945–1956”, in *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1945–1956*, K. Białecki (ed), Poznań 2008.

Dudek, A. , *Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970*, Kraków 1995.

Dudra, S. , *Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w obszarze polityki wyznaniowej i polityki narodowościowej po II wojnie światowej*, Warsaw 2019.

Dziurok, A. (ed), *Metody pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa wobec Kościołów i związków wyznaniowych 1945–1989*, Warsaw 2004.

Dziurok, A. , “Actions against the Catholic Church in Polish People's Republic till 1953”, *The Person and the Challenges* 9(2) (2019), 41–52, DOI: 10.15633/pch.3449.

Fijałkowska, B. , *Partia wobec religii i Kościoła w PRL*, vol. 1: 1945–1955, Olsztyn 1999.

Friszke, A. , *PRL wobec Kościoła. Akta 1970–1978*, Warsaw 2010.

Gajowniczek, T. , “Przyczyny powstania i główne cele działalności Urzędu ds. Wyznań jako narzędzia realizacji polityki wyznaniowej władz w początkach Polski Ludowej”, *Rocznik Dobromiejski* 1 (2007), 239–256.

Jaskułowski, T. , *Przyjaźń, której nie było. Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwowego NRD wobec MSW 1974–1990*, Warsaw 2014.

Klinger, A. , *Problematyka świeckiej kultury socjalistycznej w Polsce Ludowej w latach 1957–1973*, Zielona Góra 1976.

Kowalczyk, K. , *W walce o rząd dusz. Polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1956*, Szczecin 2003.

Krzysztofek-Strzała, K. , “Stosowanie prawa wobec Kościołów i związków wyznaniowych przez Urząd do spraw Wyznań. Wybrane zagadnienia”, in *Urząd do spraw Wyznań. Struktury–Działalność–Ludzie. Tom 1: Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, R. Łatka (ed), Warsaw 2020.

Łatka, R. (ed.), *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – Działalność – Ludzie. Tom 1: Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, Warsaw 2020.

Michalak, R. , *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945–1989*, Zielona Góra 2014.

Murat, L. , “Service with Body and Soul: The Institutionalized Atheism of the Security Service Officers in Communist Poland, 1944–1989”, in *Religion and the Cold War: A Global Perspective*, Ph. E. Muehlenbeck (ed), Nashville, TN 2012.

Noszczak, B. , *Polityka państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w okresie internowania prymasa Stefana Wyszyńskiego 1953–1956*, Warsaw 2008.

Noszczak, B. , “Antykościelna międzynarodówka. Współpraca polskiego Urzędu do spraw Wyznań z jego odpowiednikami w państwach ‘demokracji ludowej’ (1954–1962)”, *Pamięć i Sprawiedliwość* 33 (2019), 406–437.

Paczkowski, A. , “Aparat bezpieczeństwa”, in *Instytucje państwa totalitarnego. Polska 1944–1956*, A. Paczkowski (ed), Warsaw 1994.

Pleskot, P. , “Tarcza partii i narodu”. *Kontrwywiad Polski Ludowej w latach 1945–1956. Zarys struktur i wybór źródeł*, Warsaw 2010.

Terlecki, R. , *Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce 1944–1990*, Kraków 2007.

Urban, K. , “Serafin Kiryłowicz (1903–1986)”, *Euhemer–Przegląd Religioznawczy* (3–4) (1987), 246–252.

Urban, K. , “Tendencje ekumeniczno-łącznościowe w Polsce 1945–1990 (zarys problematyki)”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Studia Religioznawcze* 27 (1994), 105–140.

Urban, K. , Zbory niemieckie Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce 1948–1970. Wybór materiałów, Kraków 2003.

Wójcik, B. , “Tworzenie i wykorzystanie akt osobowych duchownych w działalności Urzędu do spraw Wyznań i jego agend”, in Urząd do spraw Wyznań. Struktury–Działalność–Ludzie, vol. 1: Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności, R. Łatka (ed), Warsaw 2020.

The legal status of the Methodist Church in 1945

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN Central Archives of Modern Records in Warsaw). AAN, MAP, sign. 1062, c. 20.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN Archive of the Institute of National Remembrance). AIPN, sign. BU 01283/1610/J, c. 336.

Borowiak, J. , Kościół Ewangelicko-Methodystyczny w Polsce, Warsaw 1999.

Dziobek-Romański, J. , Uznawanie związków religijnych w Polsce (1944–1989) narzędziem dyskryminacyjnej polityki władz, Lublin 2004.

The Methodist mission in Masuria

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN Central Archives of Modern Records in Warsaw). AAN, MZO, sign. 516/O. AAN, UdSW, sign. III 2a/34/54, c. 136–138. AAN, UdSW, sign. III 2a/64/53, c. 10–14.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN Archive of the Institute of National Remembrance). AIPN, sign. BU 01283/1537, c. 325–327. AIPN, sign. BU 01283/1541, c. 33. AIPN, sign. BU 01283/1609/J, c. 37, 187–188, 325, 508–512, 555–556. AIPN, sign. BU 01283/1610/J, c. 400–401, 411–414, 419–425, 673–674.

Archiwum Państwowe w Olsztynie (APO State Archive in Olsztyn). APO, PWRN, sign. 444/110, c. 1. APO, PWRN WdSW, sign. 444/115, c. 182. APO, UP, sign. 390/91, c. 35–38.

Bielawny, K. , “Kościół metodystyczny na Mazurach po II wojnie światowej”, in Polski protestantyzm w czasach nazizmu i komunizmu, J. Kłaczek (ed), Toruń 2009.

Jasiński, G. , “Akcja represyjna wobec ludności niemieckiej w województwie olsztyńskim przed wyborami do Sejmu w 1952 roku”, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1 (2012), 33–77.

Jasiński, G. , “Mniejszości narodowe na Warmii i Mazurach (1945–1989). Stan badań”, in Warmińsko-Mazurskie studia z historii najnowszej, vol. 1, D. Krysiak (ed), Olsztyn 2016.

Jasiński, G. , “Diecezja Mazurska Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w latach 1945–2017”, in W 500-lecie Reformacji (1517–2017). Z dziejów Kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych: Tereny dawnych Prus Książęcych, J. Kłaczek , G. Jasiński , P. Birecki (eds), Toruń 2017.

Kopiczko, A. , “Kościół mniejszościowe i związki wyznaniowe na Warmii i Mazurach (1945–1989). Stan badań”, in Warmińsko-Mazurskie studia z historii najnowszej, vol. 1, D. Krysiak (ed), Olsztyn 2016.

Krebs, B. , “Niemieccy i polscy protestanci pod hegemonią sowiecką – pierwsze lata powojenne i czasy polskiego stalinizmu (1945–1955)”, in Kościoły zakładnikami czasów. Kościoły protestanckie Niemiec i Polski w XX wieku. Z prac Komisji Historii Kościoła PRE i EKD 1989–1999, B. Krebs , A. Wójtowicz (eds), Warsaw 2003.

Małek, E. , Gdzie jest moja ojczyzna? Wspomnienia, Białystok and Elk 2016.

Michalak, R. , “Kościół Metodystyczny w polityce wyznaniowej państwa polskiego”, in Religia i polityka, B. Grott (ed), Kraków 2000.

Michalak, R. , “Rywalizacja Kościołów ewangelicko-augsburskiego i metodystycznego na Mazurach po II wojnie światowej”, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 4 (2001), 255–274.

Sakson, A. , “Kościół mazurski po II wojnie światowej”, Mrągowskie Studia Humanistyczne 6–7 (2004/2005), 164–178.

Sychowicz, K. , “Wydział do spraw Wyznań w Białymstoku 1950–1975. Zarys zagadnienia”, in Urząd do spraw Wyznań. Struktury–Działalność–Ludzie, vol. 1: Struktury wojewódzkie i

wybrane aspekty działalności, R. Łatka (ed), Warsaw 2020.
Urban, K. , Mniejszości religijne w Polsce 1945–1991 (Zarys statystyczny), Kraków 1994.
Urban, K. , “Z zagadnień polityki wyznaniowej władz PRL wobec ‘kwestii mazurskiej’ w początkach lat pięćdziesiątych”, *Zapiski Historyczne* 1 (1995), 79–96.
Urban, K. , *Luteranie i metodyści na Mazurach 1945–1957. Wybór Materiałów*, Kraków 2000.
Urban, K. , “Przyczynek do historii ‘akcji mazurskiej’ Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w 1952 roku”, *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie* 571 (2001), 5–20.

From the world to local politics

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN Central Archives of Modern Records in Warsaw).
AAN, MAP, sign. 1062, c. 105–106, 108–110, 119, 122. AAN, UdSW, sign. III 4a/5/53, c. 1–20.
AAN, UdSW, sign. 131/300, c. 114–115.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN Archive of the Institute of National Remembrance).
AIPN, sign. BU 01283/1608/J, c. 15, 18, 34, 38, 44–45, 49, 51–54, 57–58, 83, 85–87, 105–108, 111, 118. AIPN, sign. BU 01283/1609/J, c. 58, 86, 87, 134, 152, 182–186, 217–219, 233–237, 321–322, 366–367, 384, 389–391, 393, 396, 397, 425–426, 443, 444, 447–457, 465–468, 530. AIPN, sign. BU 01283/1610/J, c. 354, 356–357, 327, 328, 402, 407–409, 471, 479, 517, 568–569, 574–580, 602–603, 613, 651, 660–662, 682, 687–688. AIPN, sign. BU 01283/1614/J, c. 256–258. AIPN, sign. BU 0419/254, c. 5, 9, 28, 31–32, 48–58, 60–64, 66–69, 74–77, 81. AIPN, sign. By 069/242 vol. 6, c. 244, 290, 293–305, 319, 320, 323, 339, 397, 401. AIPN, sign. By 069/1163, c. 1, 6, 11, 12, 15–19, 22, 143. AIPN, sign. Kr 039/1 vol. 1, c. 136, 139, 143, 239. AIPN, sign. Rz 055/59 vol. 3, c. 70–75, 97–98, 100, 109.

Bielaszko, M. , Piekarska, A. , Tomasiak, P. , Wilanowski, C. (eds), *Plany pracy Departamentu IV MSW na lata 1972–1979*, Warsaw 2007.

Dziurok, A. (ed), *Metody pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa wobec Kościołów i związków wyznaniowych 1945–1989*, Warsaw 2004.

Małek, E. , *Gdzie jest moja ojczyzna? Wspomnienia*, Białystok and Ełk 2016.

Michalak, R. , *Kościół protestancki i władze partyjno-państwowe w Polsce (1945–1956)*, Warsaw 2002.

Mironczuk, J. , *Polityka państwa wobec Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w Polsce (1947–1989)*, Warsaw 2006.

Szczudłowski, P. , “Powojenne dzieje wspólnoty metodystycznej w Gdańsku”, in *Nierzyskokatolickie Kościoły i grupy wyznaniowe w Gdańsku*, W. Pałubicki , H. Cyrzan (eds), Gdańsk and Koszalin 1998.

Tomaszewski, H. R. , *Wyznania typu ewangeliczno-baptystycznego wchodzące w skład Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w latach 1945–1956*, Warsaw 1991.

Tomaszewski, H. R. , *Zjednoczony Kościół Ewangeliczny 1947–1987*, Warsaw 2009.

“Conservatives” and “democrats”

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN Central Archives of Modern Records in Warsaw).
AAN, UdSW, sign. III 2a/34/54, c. 105–111. AAN, UdSW, sign. III 4a/1/51, c. 6. AAN, UdSW, sign. III 4a/4/55, c. 12. AAN, UdSW, sign. III 4a/11/52, c. 9–24. AAN, UdSW, sign. III 4a/11/53, c. 14–18, 26–29, 36–39, 43–45, 50–66. AAN, UdSW, sign. III 4a/26/53, c. 2–7. AAN, UdSW, sign. III 4a/29/54, c. 18–19, 25–32, 33. AAN, UdSW, sign. III 4a/36/57. AAN, UdSW, sign. III 4b/1/51, c. 1–4. AAN, UdSW, sign. III 5b/19, c. 41–43. AAN, UdSW, sign. III 22/38/56, c. 1–8.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN Archive of the Institute of National Remembrance).
AIPN, sign. BU 01283/1537, c. 168–169. AIPN, sign. BU 01283/1608/J, c. 51–55, 206. AIPN, sign. BU 01283/1609/J, c. 62, 149–155, 160–161, 176–177, 229–230, 233–237, 303–307, 318, 357, 427, 513. AIPN, sign. BU 01283/1610/J, c. 350, 540, 685. AIPN, sign. By 069/242 t. 6, c. 290, 333. AIPN, sign. Rz 055/59 t. 3, c. 58.

Archiwum Państwowe w Olsztynie (APO State Archive in Olsztyn). APO, PWRN WdSW, sign. 444/115.

Bankowicz, B. , "W imię Boga i ludowej ojczyzny. Z dziejów komisji Księży przy ZBOWiD 1949–1955", *Zeszyty Naukowe Zderzenia* 5 (1990), 36–45.

Jóźwiak, E. , "Osobno czy razem? Dążenia ekumeniczne wewnątrz polskiego ewangelicyzmu–perspektywa reformowana (po 1945 roku)", *Rocznik Teologiczny* 57 (2015), 245–266.

Lubecki, M. , "O duchowe oblicze metodyzmu polskiego", *Pielgrzym Polski* (7–8) (1949).

Michalak, R. , "Kościół Metodystyczny w polityce wyznaniowej państwa polskiego", in *Religia i polityka*, B. Grott (ed), Kraków 2000.

Michalak, R. , *Kościół protestanckie i władze partyjno-państwowe w Polsce (1945–1956)*, Warsaw 2002.

Michalak, R. , "Polityka wyznaniowa władz partyjno-państwowych w powiecie żarskim w latach stalinizmu", *Studia Zachodnie* 5 (2000), 97–123.

Urban, K. , "Polska Rada Ekumeniczna (rys historyczny na tle dążeń unifikacyjnych mniejszości religijnych w Polsce)", *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Studia Religioznawcze* 16 (1986), 111–137.

Urban, K. , "Chrześcijańska Rada Ekumeniczna w Polsce 1945–1950 (z historii i aktywności społecznej)", *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie* 250 (1988), 35–53.

Urban, K. , *Luteranie i metodyści na Mazurach 1945–1957. Wybór materiałów*, Kraków 2000, 11–12.

"The Masurian Case"

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN Central Archives of Modern Records in Warsaw). AAN, UdSW, sign. III 4a/5/55, c. 24–33.

Archiwum Państwowe w Olsztynie (APO State Archive in Olsztyn). APO, PWRN WdSW, sign. 444/115. APO, PWRN WdSW, sign. 444/116.

Małek, E. , *Gdzie jest moja ojczyzna? Wspomnienia*, Białystok and Ełk 2016.

Urban, K. , "Mniejszości wyznaniowe a procesy repolonizacyjno-integracyjne ludności mazurskiej po II wojnie światowej", *Zapiski Historyczne* 4 (1983), 103–122.

Urban, K. , *Mniejszości religijne w Polsce po II wojnie światowej. Szkice i materiały*, Kraków 2012.

From liquidation to rationing policy

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN Archive of the Institute of National Remembrance). AIPN, sign. BU 0639/7, c. 7–9, 14–24, 29–31, 42–45, 47, 52–55, 114–115, 139–141, 194–196, 206. AIPN, sign. BU 01283/1616/J, c. 190. AIPN, sign. BU 1585/20256, c. 2, AIPN, Kr 034/34, c. 54–57.

Batóg, W. , Glass, W. A. , "Mosty wzajemnego zrozumienia. Wizyta Billy'ego Grahama w Polsce w październiku 1978 roku: przebieg i skutki", *Dzieje Najnowsze* 51(3) (2019), DOI: 10.12775/DN.2019.3.13, 290–338.

Benedyktowicz, W. , *Próba irenologii chrześcijańskiej. Doświadczenia praskie*, Warsaw 1965.

Benedyktowicz, W. , "Tysiąclecie", *Pielgrzym Polski*, 4 (1966), 34–37.

Benedyktowicz, W. , *Kościół chrześcijański w walce o pokój*, Warsaw 1967.

Białecki, K. , "Chrześcijańskie Kościoły mniejszościowe wobec orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich, obchodów Milenium Chrzty Polski i Tysiąclecia Państwa Polskiego", in *Milenium kontra Tysiąclecie 1966 r.*, K. Białecki , J. Miłosz , S. Jankowiak (eds), Poznań 2007.

Bielaszko, M. , Piekarska, A. , Tomasiak, P. , Wilanowski, C. (eds), *Plany Pracy Departamentu IV MSW na lata 1972–1979*, Warsaw 2007.

Chabasińska, A. , "Zarys historii parafii ewangelicko-metodystycznej w Międzyrzeczu od roku 1945", *Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archivalny* 16 (2009), 245–253.

- Garlicki, A. , "Rozmowy (nie)kontrolowane", *Polityka* 2490(6) (2005), 75–77.
- Jasiński, G. , "Kościoły i wyznania niekatolickie w województwie olsztyńskim w latach 1965 i 1966 w świetle sprawozdania Służby Bezpieczeństwa", *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 2 (2013), 269–282.
- Kiec, O. , "Uroczystości millenijne w 1966 roku i mniejszości wyznaniowe w Polsce", *Roczniki Historyczne* 68 (2002), 175–193.
- Kiec, O. , "Die Millenniumsfeierlichkeiten in Polen 1966 und die Rolle der Minderheitskirchen zwischen Kommunismus und Katholizismus", in *Im Räderwerk des "Real Existierenden Sozialismus". Kirchen in Ostmittel-und Osteuropa von Stalin bis Gorbatschow*, Hg. H. Lehmann , J. H. Schjørring (eds), Göttingen 2003.
- Kruk, E. , "Uzupełnienie do listy duchownych", *Kartki Mazurskie* 59(5) (2008), 3–5.
- Małek, E. , *Gdzie jest moja ojczyzna? Wspomnienia*, Białystok and Elk 2016.
- Noszczak, B. , *Anty-Milenium. Konflikt państwa z Kościołem na tle obchodów tysiąclecia chrztu Polski (1956–1966/1967)*, Warsaw 2000.
- Orłowski, M. , "Metodyści w Lublinie (1953–2018). 65 lat pracy duszpasterskiej i dialogu ekumenicznego", *Roczniki Teologiczne* 66(4) (2019), 151–167, DOI: 10.18290/rt.2019.66.4–10.
- Puślecki, E. , "Szlachetny Mistrz", *Rocznik Teologiczny ChAT* 40(1–2) (1998).
- Szczudłowski, P. , "Powojenne dzieje wspólnoty metodystycznej w Gdańsku", in *Nierzyskokatolickie Kościoły i grupy wyznaniowe w Gdańsku*, W. Pałubicki , H. Cyrzan (eds), Gdańsk and Koszalin 1998.
- Urban, K. , *Luteranie i metodyści na Mazurach 1945–1957. Wybór materiałów*, Kraków 2000.

The religious policy of the Polish state towards religious minorities, 1945–1989

- Białecki, K. , *Kościół Narodowy w Polsce w latach 1944–1965*, Poznań 2003.
- Bielecki, M. , "Odmowa pełnienia służby wojskowej przez Świadków Jehowy jako realizacja klauzuli sumienia. Uwarunkowania prawno-historyczne", *Studia z Prawa Wyznaniowego* 19 (2016a), 107–128.
- Bielecki, M. , "Polityka państwa Polskiego wobec Świadków Jehowy w okresie PRL i po przemianach ustrojowych. Zarys problematyki", *Przegląd Prawno-Ekonomiczny* 36 (2016b), 28–50.
- Bilska-Wodecka, E. , "Poland. Post-Communist Religious Revival", in *The Changing Religious Landscape of Europe*, H. Knippenberg (ed.), Amsterdam 2005.
- Bilska-Wodecka, E. , "From Multi-confessional to Mono-confessional State. State–Church Relations in Poland following World War II", *GeoJournal* 67 (2006), 341–355, DOI: 10.1007/s10708–007–9058-z.
- Dudra, S. , *Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w obszarze polityki wyznaniowej i polityki narodowościowej po II wojnie światowej*, Warsaw 2019.
- Koredczuk, J. , "Polityka państwa wobec kościołów na Dolnym Śląsku w latach 1945–1956", *Przegląd Prawa Wyznaniowego* 2 (2019), 121–134, DOI: 10.34888/s0yn-mk78.
- Krzysztofek, K. , "Wpływ prawodawstwa okresu Polski Ludowej na przepisy prawa wyznaniowego III Rzeczypospolitej Polskiej–wybrane zagadnienia", *Studia z Prawa Wyznaniowego* 21 (2018), DOI: 10.31743/spw.199, 301–322.
- Michalak, R. , *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945–1989*, Zielona Góra 2014.
- Mironczuk, J. , *Polityka państwa wobec Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w Polsce (1947–1989)*, Warsaw 2006.
- Mironczuk, J. , "Świadkowie Jehowy wobec władz Polski Ludowej – geneza kontestacji", in *Władze Polski Ludowej a mniejszościowe związki wyznaniowe*, T. J. Zieliński (ed), Warsaw and Katowice 2010.
- Pasieka, A. , "Conflict and Coexistence of Church and State Authorities in (Post)Communist Poland", in *Atheist Secularism and its Discontents. A Comparative Study of Religion and Communism in Eurasia*, T. Ngo , J. Quijada (eds), London and New York 2015.

Rybak, S. , Mariawityzm. Dzieje i współczesność, Warsaw 2011.

Zamirski, K. , "Relacje między Państwem Polskim a Kościołem Starokatolickim Mariawitów w aspekcie historyczno-prawnym", Przegląd Prawa Wyznaniowego 2 (2019), 251–265, DOI: 10.34888/x44v-m330.